

Сізова Нінель Степанівна

викладач кафедри вокально-хорової підготовки,
теорії та методики музичної освіти

Вінницького педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

ДІЯЛЬНІСТЬ ХОРОВИХ КОЛЕКТИВІВ ВІННИЧЧИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Мета роботи. У статті досліджено специфіку діяльності хорових колективів Вінниччини початку ХХ століття. Визначено роль місцевих осередків товариства «Просвіта» у процесі становлення хорових колективів. Охарактеризовано особливості творчої діяльності робітничих хорів та єврейських хорових колективів. Окремо розглянуто процес реорганізації українського та єврейського хору у вінницьку окружну капелу ім. М.Д. Леонтовича, особливості її репетиційної роботи, підбору репертуару та концертної діяльності. **Методологія** дослідження полягає у застосуванні культурологічного підходу і системного методу, завдяки чому можна виявити особливості розвитку хорового мистецтва Вінниччини як підсистеми культурної системи регіону та України загалом. Культурологічний підхід дозволяє також проаналізувати особливості професіоналізації хорового мистецтва краю у контексті загальної культурної ситуації першої третини ХХ століття. **Наукова новизна** полягає в оприлюдненні матеріалів з архівних фондів, які дозволяють відтворити специфіку хорового життя Вінниччини. Зокрема наведено нові факти з діяльності хорових колективів, висвітлено творчу роботу пролетарського хору ім. І. М. Кедріна, єврейського хору під керівництвом Д. М. Писаревського. **Висновки.** Різномічне дослідження діяльності хорових колективів Вінниччини першої третини ХХ століття, їх орієнтації на певну аудиторію, аналіз їх репертуару дозволяє усвідомити специфіку процесу професіоналізації хорового мистецтва краю як складової самобутнього образу регіональної музичної культури.

Ключові слова: хорова культура Вінниччини, хоровий колектив, концертна діяльність, хоровий спів, «Просвіта», єврейський хор, капела ім. М. Д. Леонтовича.

Сизова Нинель Степановна, преподаватель кафедры вокально-хоровой подготовки, теории и методики музыкального образования Винницкого педагогического университета имени М. Коцюбинского

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХОРОВЫХ КОЛЛЕКТИВОВ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА

Цель исследования. В статье исследована специфика деятельности хоровых коллективов Винницкой области начала XX века. Определена роль местных ячеек общества «Просвіта» в процессе становления хоровых коллективов. Охарактеризованы особенности творческой деятельности рабочих хоров и еврейских хоровых коллективов. Отдельно рассмотрен процесс реорганизации украинского и еврейского хора в Винницкую окружную капеллу им. Н. Д. Леонтовича, особенности ее репетиционной работы, подбор репертуара и концертной деятельности. **Методология** исследования заключается в применении культурологического подхода и системного метода, благодаря чему можно раскрыть особенности развития хорового искусства Винницкой как подсистемы культурной системы региона и Украины в целом. Культурологический подход позволяет также проанализировать особенности профессионализации хорового искусства края в контексте общей культурной ситуации первой трети XX века. **Научная новизна** заключается в обнародовании материалов из архивных фондов, которые позволяют воспроизвести специфику хоровой жизни Винницкой области. В частности приведены новые факты из деятельности хоровых коллективов, освещена творческая работа пролетарского хора им. И. М. Кедрина, еврейского хора под руководством Д. М. Писаревського. **Выводы.** Разностороннее исследование деятельности хоровых коллективов Винницкой первой трети XX века, их ориентации на определенную аудиторию, анализ их репертуара позволяет

осознать специфику процесса профессионализации хорового искусства края как составляющей самобытного образа региональной музыкальной культуры.

Ключевые слова: хоровая культура Винницкой области, хоровой коллектив, концертная деятельность, хоровое пение, «Просвита», еврейский хор, капелла им. Н. Д. Леонтовича.

Sizova Ninel, teacher of Department of Vocal and Choral preparation, theory and methods of musical education in Vinnitsa pedagogical university named after M. Kozubinsky.

ACTIVITIES OF CHOIR COLLECTIVES IN THE VINNITSA REGION OF THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY

The purpose of the work. The article explores the specifics of the activity of choir collectives of Vinnytsia region at the beginning of the 20th century. The role of local centers of the Prosvita Society in the process of formation of choral ensembles has been determined. Characterized by the peculiarities of the creative activity of workers' choirs and Jewish choir groups. Separately, the process of reorganization of the Ukrainian and Jewish choir in the Vinnytsia district chapel named after them is considered. M. D. Leontovich, features of her rehearsal work, selection of repertoire and concert activity. **The methodology** of the study is to apply the cultural approach and the systemic method. It is possible to identify features of the development of choral art in the Vinnytsia region as a subsystem of the cultural system of the region and Ukraine in general. Cultural approach also allows to analyze the features of professionalization of the regional choral art in the context of the general cultural situation of the first third of the twentieth century. **Scientific novelty** is the publication of materials from archival funds, which allow to recreate the specifics of the choral life of Vinnytsia region. Also, new facts about the activities of choir collectives are presented. The creative work of the proletarian choir named after them I. M. Kedrin, a Jewish choir headed by D. M. Pisarevsky are highlighted. **Conclusions.** A diverse study of the activities of the choir collectives of the Vinnytsia region of the first third of the twentieth century, their orientation towards a certain audience, analysis of their

repertoire allows us to realize the specifics of the process of professionalization of the choral art of the region as a component of the original image of the regional musical culture.

Keywords: choral culture of Vinnytsia region, choral group, concert activity, choral singing, "Prosvita", Jewish choir, chapel of them. M. D. Leontovich.

Постановка проблеми. Провідні принципи хорового мистецтва Вінниччини першої третини ХХ століття формувалися на основі діяльності новостворених хорових колективів, серед яких найбільш малодослідженою є концертна діяльність хорових колективів Вінниччини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження діяльності хорових колективів створює повну картину музичного життя певного регіону. Саме тому науковці присвячують цій темі свої роботи [1,2,10]. Хорова діяльність колективів Вінниччини знаходиться лише на початковому етапі, окремі аспекти роботи окружної капели ім. М. Леонтовича висвітлені у праці Л. Семенко[11], творчість єврейського та пролетарського хорів являється найменш дослідженою.

З огляду на малодосліджену діяльність хорових колективів Вінниччини першої третини ХХ століття визначається і питання **актуальності вибору теми дослідження.**

Мета дослідження. Спираючись на матеріали, що містяться у Державному архіві Вінницької області, автор статті ставить за мету систематизувати діяльність хорових колективів Вінниччини та визначити їх місце у культурному житті міста та області.

Виклад основного матеріалу. Перші хорові колективи на Вінниччині розпочали свою діяльність у межах функціонування осередків «Просвіти». Такі хори діяли при районних «Просвітах» у селах Заливащенці, Сальник, Лисіїв, Гавришівка, Гуменне, містечку Гнівань. Всі ці населені пункти знаходилися недалеко від Вінниці. У самому місті з 1920 року також працював драматично-співочий гурток у складі 31 чоловіка, який протягом 1921 року дав три концерти, 63 вистави та організував п'ять вечірок [9, арк.15-23].

Наприкінці серпня 1919 року, після визволення міста від більшовиків, у газеті «Шлях» було розміщено оголошення про відновлення діяльності хору при товаристві «Просвіта» [12]. З випусків цієї ж самої газети товариства можна припустити, що цей хор було розігнано більшовиками після концерту пам'яті Т.Шевченка у березні 1919 року. Надалі у газетних публікаціях цей колектив називають національним хором. «В українському національному хорі почалася активна робота по відновленню і поширенню його діяльності. Позаяк справа хору має громадсько-національне значення, то до участі у ньому запрошено місцеві громадські інституції» [14]. Перший виступ відновлено колективу відбувся у клубі «Рідна хата» вже 5 жовтня цього ж року [15].

На шпальтах газети «Шлях» у вересні 1919 року містяться також оголошення від Місцевого літературно-артистичного товариства про набір і до Оперного хору [13].

У 1921 році у Вінниці функціонували дві театральні трупи – російська та українська. Архівні документи свідчать, що українська трупа ставила й музичні вистави, для чого при ній працював хор у кількості двадцяти чоловік, дев'яти солістів і хормейстера, обов'язки якого виконував Блюмін [4, арк.4-5].

Протягом 1923-1924 років у Вінниці активну концертну діяльність проводили Російсько-український пролетарський хор під керівництвом І. М. Кедріна і Єврейський хор під керівництвом Д. М. Писаревського [3]. До складу пролетарського хору входило двадцять чотири хористи – вісім сопрано, два альти, сім тенорів, сім басів. Зі звіту за 1923 рік можна скласти уявлення про соціальну картину, вікові особливості і національний склад колективу. Так, переважаючи більшість склали члени хору віком від сімнадцяти до двадцяти чотирьох років. Самому Івану Миколайовичу Кедріну на той час було п'ятдесят років. Національний склад колективу виглядав наступним чином: українців – дев'ять осіб, росіян – десять, євреїв – три особи, один поляк та один латиш [5].

У звіті про роботу Пролетарського хору йдеться про низку концертів протягом січня-березня 1924 року. Зокрема, у січні концерти відбулися у військовому шпиталі, 98-му Дивізіоні Державного Політичного Управління, у

селах Міз'яківські Хутори і Медвежі Вушка. У лютому 1924 року хор знову брав участь у концертах у військовому шпиталі і 98-му Дивізіоні, а також у місцевому театрі. У березні Пролетарський хор здійснив низку виступів з нагоди святкування Міжнародного жіночого дня 8 березня. Також колектив брав участь у постановці вистав «Запорожець за Дунаєм» і «Пісня горя» за п'єсою В. Крилова. Протягом квітня концерти хору відбулися у Мілицейському клубі, Центральному робочому клубі при Народному домі, Першому кінному корпусі та Артилерійському клубі. Виступав колектив і перед мешканцями села Стрижавка. Окрім того, хор здійснив багато виступів перед військовими і цивільними з нагоди святкування Першого травня. Загалом, протягом січня-травня 1924 лише у клубах та красноармійських частинах відбулося тридцять безкоштовних концертів Російсько-українського пролетарського хору .

Репертуар Російсько-українського пролетарського хору складався з двох так званих відділень – революційного і характерного. До першого входили революційні пісні, зокрема «Інтернаціонал», «Комуністична Марсельєза» на вірші Д. Бідного, «Шалійте, шалійте, скажені кати», марш «Вперед заре навстречу», «Смело вперед, коммунары», «Мы кузнецы» та інші. До революційного репертуару входили і пісні на музику самого керівника хору І. Кедріна – тюремна пісня «Скутий ланцюгами» на вірші Сворського, «Тихі могили» на вірші Райніса, «Привіт іноземного пролетаріату вільній радянській Росії», «Привіт Жовтню». До революційних пісень було віднесено також «Заповіт» на вірші Т. Шевченка в обробці К. Стеценка. Цікавим є той факт, що, окрім виконання пісень, у репертуарі хору були сольна і хорова мелодекламація та декламація віршів революційної тематики.

Характерне відділення у репертуарі Російсько-українського пролетарського хору складали українські, польські, російські та хорватські народні пісні. З українських пісень хор виконував «Ой, ти, місяцю, зоре», «Ой, під горою» та «Гандзю» в обробці М. Лисенка, «Стелися, барвінку» в обробці Г. Давидовського, попури народних пісень «Ой, із-за гори», «Веснянку» в обробці К. Стеценка, «Віють вітри» та «Зозуля» в обробці П. Ніщинського, «Ой у полі

річенька» та інші. До блоку російських пісень входили «Ой во поле липенька» в обробці М. Римського-Корсакова, «Во лузьях», пісня каторжан «Ах ты доля». В репертуарі хору були польська народна пісня «Зелений луг» та хорватська народна пісня «Сумрак ночі» в обробці О. Архангельського. Окремо слід сказати про виконання твору оперного репертуару – хору поселян з опери Дж. Россіні «Карл Сміливий». Під час концертів хоровий спів також чергувався з декламацією віршів та оповідань.

Окрему галузь концертного репертуару Російсько-українського пролетарського хору утворили постановки українських опер «Наталка Полтавка» І. Котляревського та «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, п'єс «Скарб» А. Киреева-Гатчинського і «Пісня горя» В. Крилова, а також драматичних етюдів «В мансардах» і «Червоний генерал».

З газетних публікацій та архівних матеріалів дізнаємося і про функціонування у Вінниці єврейського хору під керівництвом Д. М. Писаревського. У різних справах фігурують дві назви – єврейський хор імені М. Вінчевського та єврейський хор імені І. Л. Переца. У зв'язку з тим, що в обох названих колективах в якості керівника фігурує одна особа – Д. Писаревський, – автор статті схильний припускати, що існував один єврейський хор, в назві якого відбулися зміни. До складу єврейського хору входило тридцять два артисти та хормейстер, зокрема дев'ять сопрано, дев'ять альтів, шість тенорів, шість баритонів, два басы. Всі члени колективу були єврейського походження віком від п'ятнадцяти до двадцяти восьми років. Найстаршим, як і в пролетарському хорі був його керівник – Дмитру Писарському було тридцять вісім років. Переважаючи кількість артистів складали учні та дрібні ремісники. До репертуару колективу входили революційні та єврейські і пісні. Д. Писаревський виступив автором віршів до пісень «Свадебное платье», «В маленькой избушке», «Три модистки», «Бой под городом» [5, арк.96].

У Статуті Єврейського хору від 2 лютого 1924 року визначено, що головною метою колективу є «ознайомлення широких пролетарських мас з

єврейською світською музикою», «підйом музичного рівня поміж єврейських робітничих мас і напрацювання у ньому слуху і смаку до музичних красот», «напрацювання серед трудящих правильного відношення до музичних творів» [5, акр.124]. Реалізуючи поставлену мету, хор поставив собі завданнями вивчення єврейської народної і художньої пісні. У поле зору колективу потрапляють також і неєврейські пісні, проте у перекладі єврейською мовою. Про свою діяльність і вибір репертуару хор повинен був звітувати відповідним радянським органам.

Цікавим є зафіксований у Статуті факт необхідності складання вступного екзамену художній раді для участі у хорі. Художню раду складали хормейстер і два члени колективу, в обов'язки яких також входили добір репертуару і забезпечення хористів нотною літературою. Колектив мав штатних учасників, які отримували платню, і нештатних, що працювали на добровільних засадах.

Доповідь про роботу хору протягом квітня-червня 1924 року засвідчує, що репетиції колективу проходили чотири рази на тиждень. За звітний період колектив здійснив сімнадцять концертних виступів, з яких одинадцять були безкоштовними. Було зазначено, що на початку липня 1924 року хор приступив до вивчення творів М. Леонтовича. Проте у доповіді зазначається погана музична підготовка багатьох хористів, яка потребує додаткового навчання. Хормейстер зауважує необхідність проведення занять з теорії музики, постановки голосу, нотної грамоти, історії мистецтва та єврейської літератури. Такий перелік свідчить про системний підхід Д. Писарського до підготовки хористів. Колектив також мав гостру потребу у приміщенні для репетицій, нотному папері і матеріальних засобів для господарських справ [5, арк.129].

Проте вже у середині 1920-х років «совети» все жорсткіше починають контролювати діяльність усіх хорових колективів. Так, у Резолюції по доповіді про стан художньої роботи в місті і на селі вказується про необхідність розробки низки директив для налагодження роботи співочих і музичних гуртків з метою заохочення до участі у них молоді та «очищення худгуртківців від різного «церковного» елементу» [7, арк. 31]. При всіх художніх колективах

організувались художні ради, які, за допомогою вищих органів, контролювали ідеологічну доцільність репертуару. При Окружній інспектурі Народної освіти Вінницького округу також було створено Репертуарний комітет. Українській та єврейській капелі було наказано поживавити концертну діяльність на селі і на підприємствах з ідеологічно вивіреном репертуаром. З'являється специфічний термін «ухил в професіоналізм», яким позначали вид діяльності таких колективів, які не давали достатню кількість агітаційних, просвітницьких, благодійних концертів, але в їх виступах переважали «масові платні постановки» [7, арк.86]. Влада вважала за необхідне боротися з цим явищем.

4-го березня 1928 року управлінням Вінницької окружної народної освіти було скликано Загальні збори Української (у багатьох документах вона має назву Капели імені М. Леонтовича) та Єврейської капел, на яких було розглянуто стан роботи у цих колективах та представлено план реорганізації капел. Українську капелу було звинувачено у нецільовому використанні коштів, а стосовно Єврейської капели було зазначено гострий брак коштів на її утримання. Тому, згідно Директиви про округові капели, було прийнято рішення про об'єднання цих колективів в єдину капелу зі збереженням у ній українського та єврейського відділів [7, арк.40]. Скоріше за все, процес злиття двох колективів тривав досить довго, оскільки і в документах наступних років ще зустрічаємо відомості про концерти як Української, так і Єврейської капели окремо. Так, 17 березня 1928 року було зафіксовано у звіті погіршення роботи обох капел. Окрім того, вказувалося на недоліки у пропагандистській роботі, адже в обох колективах «продовжують перебувати особи, що співають одноразово в синагозі та церкві» [7, арк. 171]. В архівній справі, де йдеться про об'єднання капел, знаходиться також й оголошення до співаків про набір до реорганізованого колективу, де сказано: «Вінницька капела ім. Леонтовича та капела ім. Вінчевського Політосвітою реорганізовані в Окружну капелу з двома відділами – українським та єврейським. Зараз проводиться поповнення капели. Вакансії мають у всіх партіях. При капелі засновується також студія, де буде провадитися навчання нотній грамоті та вправи голосу» [7, арк. 382]. Округову капелу було названо

іменем М. Д. Леонтовича. У записці Округного інспектора народної освіти до завідувачів усіх професійних і трудових шкіл від 22 березня 1928 року зазначається, що 25 березня в театрі ім. Леніна буде влаштовано «невеликий концерт Округною Капелою ім. Леонтовича. Сповідуючи про зазначене, Округінспектура Народної Освіти пропонує вжити заходів, щодо оголошення про це серед учительства, а також по можливості серед учнів» [6, арк.27].

Матеріальне становище капели було досить нестабільним, бракувало власного приміщення та інструменту, що значно гальмувало її розвиток. Проте сама капела, у міру своїх можливостей, займалася благодійною діяльністю. Так, вже у 1928 році колектив долучився до збору коштів на встановлення пам'ятника М. Коцюбинському у Вінниці. Зокрема, капела здійснила низку концертів у робітничих клубах, половину прибутку з яких було перераховано на виготовлення пам'ятника українському письменникові-вінничанинові [6, арк.81]. На цих концертах капела виступала з новим репертуаром. Цього ж року концертом у театрі капела прозвітувала про рік своєї діяльності в реорганізованому вигляді.

Водночас архівні документи зберігають свідчення про діяльність Єврейської капели протягом 1928 року, яка станом на початок 1929 року вже була відділом Округової капели. У звіті про роботу цієї капели вказується, що колектив у кількості двадцять однієї особи утримувався за рахунок політпросвіти. Репетиції проводилися тричі на тиждень, а репертуар охоплював понад сто пісень, поміж яких половина була залучена протягом звітного року [8, арк.6]. Протягом року було здійснено 52 концерти у Вінниці, 15 з яких були платними. Лише двічі хор виїжджав за межі міста з концертами у Жмеринку і Вороновицю.

Наукова новизна полягає у наведенні нових історичних фактів діяльності хорових колективів, висвітленню творчої роботи пролетарського хору ім. І. М. Кедріна, єврейського хору під керівництвом Д. М. Писаревського, визначенні особливостей підбору концертного репертуару та основ репетиційної

роботи, що були отримані в результаті дослідження, спираючись на матеріали державного архіву вінницької області.

Висновки. Підсумовуючи огляд діяльності хорових колективів Вінниччини першої третини ХХ століття, можна хронологічно систематизувати результати їх діяльності. Так, у травні-червні 1919 року розпочався набір до народного та дитячого хорів, а у серпні – до оперного хору при місцевому літературно-артистичному товаристві. Наприкінці серпня цього року відновлюється діяльність хору при товаристві «Просвіта», який згодом почали іменувати національним.

У 1922-1924 роках у місті та поза його межами постійно відбувалися концерти дитячого хору, пролетарського хору під керівництвом І. М. Кедріна, єврейського хору. Об'єднання Української та Єврейської капел в один колектив у 1928 році автор статті схильний пов'язувати з початком згортання процесу українізації, що стане першим кроком до репресій стосовно діячів хорової мистецтва на Вінниччині й в Україні загалом. Загалом діяльність хорових колективів Вінниччини першої третини ХХ століття віддзеркалює як перебіг основних загальнонаціональних культурних процесів, так і специфіку розвитку музичного життя краю як поліетнічного культурного простору. На перетині різних культурних традицій, аматорського й професійного музикування і здійснювалася професіоналізація хорового мистецтва на теренах Вінниччини.

Список використаних джерел

1. Бермес І. Л. Український хоровий рух у контексті соціокультурних процесів ХІХ – початку ХХІ століття: дис.. докт.. мист-ва 26.00.01 – Теорія та історія культури/ І.Л. Бермес; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2014. - 435 с.

2. Волошина Т.К. Музичний простір єврейських містечок східноєвропейського регіону (ХІХ - початок ХХ ст.): автореф. дис. ...канд.

мистецтвознав.: 17.00.03/ Т.К. Волошина; Нац. муз. акад. України ім. П.І. Чайковського. – К., 2010. – 20 с.

3. Матеріали Державного архіву Вінницької області. Р – 254. Оп.1. Спр. 600.
4. Матеріали Державного архіву Вінницької області. Р.254. Оп.1 Спр.632.
5. Матеріали Державного архіву Вінницької області. Р-254. Оп.1. Спр.645.
6. Матеріали Державного архіву Вінницької області. Р-256. Оп.1. Спр. 645.
7. Матеріали Державного архіву Вінницької області. Р – 256. Оп.1. Спр. 708.
8. Матеріали Державного архіву Вінницької області. Р – 256. Оп.1. Спр.202.
9. Матеріали Державного архіву Вінницької області. Р-965. Оп.5. Спр. 250.
10. Мороз Л.В. Диригентсько-хорове мистецтво Галичини другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01 / Л.В. Мороз; Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 180 с.
11. Семенко Л.І Їх поєднала пісня Леонтовича ...(Нариси з історії музичного життя в Україні 1910-1930-х років) / Лариса Семенко. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2007.-272 с.
12. Хроніка // Шлях. — 1919. — №9. - 26 серпня.
13. Хроніка // Шлях. — 1919. — №23. – 13 вересня.
14. Хроніка // Шлях. — 1919. — №30. – 20 вересня.
15. Хроніка // Шлях. — 1919. — №44. – 12 жовтня.

References

1. Bermes, I. L. (2014). Ukrainian choral movement in the context of socio-cultural processes of the XIX - early XXI century. Doctor's thesis. Drohobych [in Ukrainian].
2. Voloshy`na, T. K. (2010). Musical space of Jewish towns of the East European region (XIX - early XX centuries). Extended abstract of candidate's thesis. Kiev [in Ukrainian].
3. Proceedings of the State Archives of Vinnytsia region. R – 254. Op.1. Spr. 600 [in Ukrainian].
4. Proceedings of the State Archives of Vinnytsia region. R.254. Op.1 Spr.632 [in Ukrainian].
5. Proceedings of the State Archives of Vinnytsia region. R-254. Op.1. Spr.645 [in Ukrainian].
6. Proceedings of the State Archives of Vinnytsia region. R-256. Op.1. Spr. 645 [in Ukrainian].
7. Proceedings of the State Archives of Vinnytsia region. R – 256. Op.1. Spr. 708 [in Ukrainian].
8. Proceedings of the State Archives of Vinnytsia region. R – 256. Op.1. Spr.202 [in Ukrainian].
9. Proceedings of the State Archives of Vinnytsia region. R-965. Op.5. Spr. 250 [in Ukrainian].
10. Moroz, L. V. (2003). Conductor-choir art of Galicia in the second half of the 19th - the first third of 20th century. Candidate's thesis. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
11. Semenko, L. I. (2007). They were joined by Leontovich's song ... (Essays on the history of musical life in Ukraine in the 1910-1930 years). Vinnitsa: «Edelvejs and K» [in Ukrainian].
12. Chronicle (1919). Shliakh, 9 [in Ukrainian].
13. Chronicle (1919). Shliakh, 23 [in Ukrainian].
14. Chronicle (1919). Shliakh, 30 [in Ukrainian].
15. Chronicle (1919). Shliakh, 44 [in Ukrainian].

